

POGLAVITNE POTEZE SLOVENSKEGA ZGODOVINSKEGA RAZVOJA IN POLOŽAJA

BOGO GRAFENAUER

II. MESTO KMEČKIH UPOROV V SLOVENSKE ZGODOVINI*

Ob petstoti obletnici prve »kmečke zveze« slovenskih kmetov (1474) in ob štiristoti obletnici hrvatskoslovenskega kmečkega upora (1573).

Z naslovom našega prispevka se postavlja dvojno vprašanje: z ene strani je to vprašanje zavesti o dejstvih slovenske preteklosti, kot se izraža v zgodovinoписju, z druge strani vprašanje o dejstvih samih, seveda zopet, kot se nam vidijo po njihovem današnjem poznanju in presoji njihovega medsebojnega učinkovanja. Oboje je tesno povezano med seboj, kajti pogled na kmečke upore je najbistveneje odvisen od širine in metodološke usmerjenosti zgodovinoписja. Za zgodovinoписje, usmerjeno predvsem v politično zgodovino, so bili kmečki upori sicer opazni dogodki, toda le kot slučajnost, ki ni bila povezana s poglavitnim tokom življenja. Za zgodovinoписje, usmerjeno predvsem v gospodarsko in družbeno zgodovino, pa so kmečki upori najožje povezani s temeljnim zgodovinskim dogajanjem kot najizrazitejša in najostrejša oblika družbenih nasprotij, ki tudi sicer v fevdalnem redu nikdar ne prenehajo, marveč vplivajo s svojim močnejšim ali slabšim pritiskom na obstoječe družbene strukture v marsičem na celotno zgodovinsko dogajanje. Dalje: dokler se je zgodovinoписje opiralo v prvi vrsti na vire z značajem »poročil« o dogodkih (bodisi v obliki zgodovinoписnih virov, bodisi v obliki »poročil« v aktih ali pismih itd.), je bilo neizogibno odvisno tudi od pogledov njihovih avtorjev na dogodke, o katerih so poročali (ne le zaradi naravnost izraženih sodb, marveč že zaradi njihovega »izbiranja« dogodkov pri pisanju, določenega po teh sodbah); šele s postavitvijo dokumentarnih »preostankov« življenja na prvo mesto med viri se je zgodovinar — kolikor so mu takšni viri v zadostni meri na razpolago — res osvobodil vsaj neposredne odvisnosti pri presojanju dogodkov od svojih »poročevalcev«.

* Prim. Kroniko XVI/1968, str. 129—136.

I.

Ves ta razvoj se kaže tudi v počasnem spoznavanju mesta kmečkih uporov v slovenski zavesti, izraženi v zgodovinoписju. Razumljivo je, da so zgodovinoписci, ki so živeli za časa uporov, upornike obsojali bodisi zaradi prepričanja o božjem izvoru vsake oblasti (duhovniki) bodisi, ker so bili sami graščaki (plemiški pisci). Na takšno stališče do upornikov ne naletimo le pri ljudeh, zoper katere so bili neposredno namerjeni kaki kmečki upori (kot npr. pri vetrinjskem opatu Janezu v zvezi z uporom 1482 ali pri Žigi Zoisu v zvezi z upiranjem kmetov gosposčine Brdo pri Kranju 1781-1783), marveč tudi pri takšnih podeželskih župnikih, ki so bili s kmečkim prebivalstvom v tako ozkem vsakdanjem stiku kot župnik pri Št. Martinu na Dholici Jakob Unrest, ki je uporabljal kot najpomembnejši vir za opisovanje dogodkov v naših deželah v zadnjih treh desetletjih 15. stol. »splošno govorico« (gemeine Sage). Tudi on pa ni le opisoval upora 1478 na Koroškem kot ponazorilo, »koliko zlobne zvijače in nezvestobe je skrite v srcih hudobnih kmetov«, marveč je hvalil boga, ko so se uporniki razpršili zaradi turškega vpada, češ da je njegova pomoč »kaznovala kmečko nezvestobo z nevernimi Turki...«, da ne bi nezvesti uporniki prelivali krščanske krvi. Tudi pri najkrajših zapiskih sodobnikov (npr. pri Juriju Spalatinu, pri Žigi Herbersteinu, v dodatkih Celjski kroniki, v Vramčevi kroniki ali v Dietrichsteinovi rodbinski kroniki) je mogoče čutiti obsojanje uporniškega ravnanja in vsaj popolno neprijetnost pri okrutnem maščevanju gospode nad njimi. Značilno je, da je celo Primož Trubar, sam kmečki sin in človek, ki ga je brez dvoma navdajala iskrena in močna »ljubezen« do slovenskega ljudstva (izražena že v psevdonimu na njegovi prvi slovenski knjigi: »Philopatridus Illiricus« — »Peryatil vseh Slouenzou«) in ki je gotovo obsojal graščinsko nasilnost nad podložniki, kmečke upore obsojal in jih krščanskim vernikom prepove-

doval kot »druje grehe«, od katerih »obeden prez štrajfinge ne ostane«, kar je ob neki priložnosti ponazoril s kmečkimi upori na Slovenskem (1515, 1528, 1573), ki »so per tim hud konec vzeli, so bili pobijeni, obešeni inu na špice vtaknjeni«. Kolikor obsežnejši so taki opisi, toliko izrazitejše je obsojanje upornikov. To se kaže tako pri žolnirski pesmi o bitki pri Celju 1515, kot pri zgodovinarjih 17. stol. (npr. Istvanffy, Megiser, Valvasor itd.) in 18. stol. Kot primer naj navedem le Valvasorja, čigar zgodovinsko pisanje skuša biti navadno sorazmerno nepristransko, ob tej priložnosti pa ni le označil puntarje za »pobesnelo družino«, »krvoločneže« z »razprtimi morilskimi kremplji« in »ničvredne podpihivalce nemirov«, marveč je opisal dogodke na Mehovem 1515 celo drugače, kot jih opisujejo viri, ki jih je zagotovo imel v rokah.

Dokler se je opiralo zgodovino pisje v prvi vrsti na to vrsto virov, se je seveda težko otreslo njihovih sodb o uporih. To ne velja le za Antona Kremlja (Dogodivšine Štajerske zemle, 1845, 158, 164), mrveč tudi za prvo dokončano Zgodovino slovenskega naroda, ki je je napisal gotovo liberalno usmerjeni Janez Trdina (rokopis 1848—1851, izšlo 1866). Ves njegov opis se lomi med obsojanjem graščinskega nasilja in upoštevanjem kmečkih težav z ene strani ter med končno obsodbo z druge strani: »Da se s puntarijo malo doseže, pokazalo se je, v teh kmečkih vstajah. Kdor se ne zmeni več za postavbo, proti temu se obrne postavba, in ne bo nikdar odšel zasluženi kazni« (89). Miha Verné v prvi »Občni povestnici ... narodu slovenskemu« (1863) kmečkih uporov niti omenil ni. V slovenski književnosti se je že od Prešernovega Sonetnega venca naprej — »od tód samó kervávi púnt poznámo, boj Vítovca in rópanje Turčíje« — uveljavilo prepričanje, da spadajo kmečki upori med redke pomembne dogodke slovenske zgodovine, kar je pozneje še ostreje izrazil Ivan Cankar: »Vsaka ped svobode, ki si jo pribori ljudstvo, je korak naprej v kulturi. Tisti obupani, v svojem obupu do blaznosti pogumni kmetje, ki so požigali graščine in ki so se upirali cesarski vojski s kosami, cepci in vilami, tisti kmetje, ki so obešali valpte in gnali graščake pred plug, niso bili manjši delavci na polju slovenske kulture nego Trubar in Dalmatin ... Trubar in Dalmatin sta zapisala v knjigo spomenik slavnega svojega dela, puntarski kmetje so ga zapisali v kamenito slovensko zemljo s svojo vročo krvjo ... Zakaj doletela jih je tista usoda, ki je usoda velike večine kulturnih delavcev: poginili so v sramoti, njih delo pa so pokončali z ognjem in mečem« (ZS XI, 332 sl.). Podobno prepričanje se kaže tudi v delih Simona Jenka, Josipa Jurčiča, Antona Aškercar, Ivana Preglja, Franceta Bevka, Bratka Krefta in Jožeta Pa-

horja, pa še različnih manj pomembnih pisateljev, v delih, ki skušajo oživiti podobo posameznih kmečkih uporov. Čeprav je po virih dostopna resnična podoba teh uporov še mnogo dramatičnejša kot te drame in mnogo bolj napeta in polna kot ti romani, vendar so se podobna spoznanja o pravem pomenu kmečke uporniške misli in bojov prebijala v zgodovino pisju počasneje kot v literaturi, pa tudi z manjšo jasnostjo presojanja. Za »damnatio memoriae« kmečkih uporov med ljudstvom (vsaj po koncu 16. stol., ko je spomin na velike kmečke upore še mogoče dokazati) je značilno razmerje med pomenom turških vpadov in kmečkih uporov v ljudskem pripovednem izročilu: o turških vpadih so se ohranile ljudske pesmi in pripovedke, o kmečkih uporih oboje molčijo.

Večjo težo kmečkim uporom so pripisovali zgodovinarji, ki niso samo izvirali iz kmečkega rodu, kot skoraj vsi slovenski izobraženci še v drugi polovici 19. stol., marveč so bili zvezani s kmečkim ljudstvom bodisi po vsakdanjem življenju, bodisi po političnem delovanju in usmerjenosti, bodisi po obojem. Požeželski župnik Janez Parapat, ki je kot prvi slovenski zgodovinar podrobneje pisal o kmečkih uporih (LMS 1869), je vzporejal graščake kot »sovražnike ... tlačenega in zatiranega kmeta« s »krutimi Turčini«. Pri tej spremenjeni oceni uporništva so brez dvoma veliko tehtali viri o Tahiju in o njegovem ravnanju s podložniki, zlasti s podložnimi ženami in dekleti, ki so opravičevali upor tudi na ravni katoliške moralke. Prav leto poprej jih je objavil Fr. Krones v eni izmed publikacij, v katerih so med 1868 in 1883 zlasti on, Franjo Rački in Franz Martin Mayer s objavo prejšnjega dela arhivskih virov postavili znanje o uporih 16. stol. na nove temelje in skušali v svojih razpravah na novo razčistiti tudi vnanjo — »dogodkovno« — stran uporov 1515 in 1573. Na njihovih dognanjih je v glavnem slonelo prikazovanje in presojanje kmečkih uporov v slovenskem zgodovino pisju — z redkimi izjemami — prav do let pred drugo svetovno vojno. Najobsežnejši prikaz kmečkih uporov po teh in poznejših rezultatih raziskovanja je v slovenskih delih uvrstil v svojo Zgodovino slovenskega naroda Josip Gruden (441—449, 753—766, 883—894), opravičujoč jih s »tedanjimi nevzdržnimi razmerami, ki jih je bilo le s silo spremeniti« (758), vendar tudi z omiljujočo trditvijo, da se »socialni boji slovenskih kmetov ob koncu srednjega veka še niso bojevali za osvoboditev kmečkega stanu, ampak so imeli le namen, olajšati mu neznosno breme« (442). Kljub obsežnejšim virom in boljšemu znanju o poteku uporov pa je šlo v teh ali drugih delih (npr. v različnih deželnih zgodovinah ipd.) le za opisovanje dogodkov in njihovih neposrednih

povodov (kot Tahijevega postopanja na njegovih treh gosposčinah), ki seveda za ves koncept gledanja na upore pri katoliških konservativnih zgodovinarjih niso bili brez posebnega pomena (v enostranskem obravnavanju teh sestavin poti v upore in v zanemarjanju splošnejših in širših potez krize fevdalne družbe v tem času se včasih čuti dediščina tega zgodovinarstva prav do našega časa). Liberalno in socialno-demokratsko usmerjeno zgodovinarstvo je skušalo poudariti pomen teh dogodkov posredno, v njihovem povezovanju z drugimi sodobnimi, po njihovi zgodovinski koncepciji pomembnejšimi gibanji. Najpogostejše je bilo takšno domnevno povezovanje — postavljano le z uporabo splošnih obravnav uporov v deželnih zgodovinah in drugi literaturi, pa brez vnovičnega lastnega pregledovanja virov — usmerjeno v vplive reformacije na kmečke upore, pri čemer so brez dvoma vplivala razmerja te vrste v nemški kmečki vojski 1524—1526 (Prepeluh, Prijatelj, Lončar), včasih tudi v zvezi z moderniziranjem reformacije v smislu liberalnih idej 19. in 20. stoletja (Ilešič) in z njimi zvezano trditvijo, da je mogel prineesti kmetu rešitev »edino miren gospodarski in socialni razvoj evropskega ljudstva« (Pivko, podčrtal on sam), s čimer se zanika vsak širši zgodovinski pomen kmečkih uporov.

Do časa neposredno pred drugo svetovno vojno je ostalo omejeno znanje o uporih slovenskega kmeta v glavnem na podobo, podano pri Grudnu; ne tako redke obravnave v knjižni obliki (Erjavec, Zalaznik, Mravljak, itd.) in še pogostejše v različnih razpravah ter člankih pa so skušale povezovati to znanje v različnih variantah z domnevami in sodbami liberalnega in socialno-demokratskega zgodovinarstva ali publicistike. Le dva zgodovinarja sta skušala brez posebnih teoretičnih konceptov in le s podrobnim raziskovanjem domačega razvoja dognati širši okvir družbenega in gospodarskega položaja kmeta na Slovenskem, v katerega se uvrščajo veliki kmečki upori 16. stoletja kot njegov bistveni sestavni del in ne le kot zanimivi osamljeni dogodki. Anton Kaspret, prvi slovenski zgodovinar, ki je posvetil vse svoje delo skoraj samo zgodovini slovenskega kmeta, je razkril ob aktih iz arhiva blejske gosposčine predzgodovino slovenskega kmečkega upora 1515 na Gorenjskem z razpravo, ki je na široko obravnavala tedanji kmečki položaj (MMK 1889) ter posledice tega upora za vaško samoupravo (ČZN 1907), v več razpravah pa je pokazal ob uporabi aktov štajerskega deželnega arhiva uvod v upor 1572/73 na Štatenbergu (ČZN 1909, gl. tudi ČZN 1911) ter opozoril na prisilno uvažanje kupnega prava ob izdatnem plačilu kmečkih podložnikov zanj na deželnoknežjih gosposčinah v notranjeavstrijskih deželah

okrog 1570, kar je prav tako budilo kmečko nezadovoljstvo z novo dajatveno zahtevo (1903). Prav tu je zastavil Janko Polec (ZZR 13, 1937), ki je iskal širše družbene premike, ki so vodili v upor 1572/73, prav v širših nemirih med kmeti, ki jih je povzročila ta prisilna prevedba njihovega hasnovalnega prava do zemljišča ter dajatev zanj. Kratko zatem je podprl to mnenje še Stanko Jug v zvezi s tedanjim razvojem davčnega sistema (posebej v zvezi z vinskim dacom za vinogradnike 1570, GMS 1942), medtem ko je Kaspretovo preiskovanje gospodarskih in družbenih razmer v radovljiškem kotu do upora 1515 razširil in dopolnil njegov nekdani zasebni učenec v zgodovinskem delu, Ljudmil Hauptmann (ZČ 1952/1953) v eni izmed svojih zadnjih vzornih razprav. Moja študentska razprava o uporih 1515 in 1573 (ČZN 1939) je bila obratno posvečena le poteku »dogodkov«, vendar pa je pomenila pol stoletja po Mayerjevi obravnavi dokaz, da je tudi v tem pogledu treba celo za pglavitne poteze te strani uporov vnovič pregledati vse vire in poiskati k njim še nove.

Druga smer, ki je skušala povezati kmečke upore v širši družbeni okvir, se je opirala na eni strani na znanje o njih po dotedanji literaturi (zlasti po Grudnu), z druge strani pa na dognanja o kmečkih uporih v evropski zgodovini, posebej ob Engelsovem delu o nemški kmečki vojski. Ta način dela — značilen zlasti za študije Bratka Krefta, Vita Kraigherja in Borisa Zihlerla (1937—1939) — je imel težišče na splošnih potezih družbenega in gospodarskega razvoja, v katerem so bili uporabljeni podatki o naših uporih predvsem kot ponazorila in primeri, tako da gre tu bolj za teze in slutnje, ki bi jih mogla dokazati šele vnovična podrobna obravnava uporov, ki jo je Bratko Kreft po pravici od zgodovinarjev s poudarkom tudi zahteval. Spričo tega so tudi v prvi izdaji Speransa (1939), v kateri je prikazan družbeni pretres 16. stol. pri Slovencih v prvi vrsti v zvezi z reformacijo, obravnavani kmečki upori sicer z vsem poudarkom kot »težišče revolucionarne energije slovenskega ljudstva« (v 17. in 18. stol.), pa vendar preveč v okviru reformacije kot njena priprava in nadaljevanje, predvsem kot posamezni »nešteti upori«, ki »so se razkropili po krvavih spontanijah brez jasnega cilja«, oz. kot »vrsta lokalnih revolucionarnih akcij z zelo omejenimi cilji, ki so le redko segale preko meja reform v okviru fevdalne družbe«. Tudi v tem se izraža pač dejstvo, da zgodovinarstvo dotlej še ni spoznalo povezanosti notranjega dozorevanja kmečkega uporniškega gibanja med 1478 in 1573, vzporednega z reformacijo in neodvisnega od nje, ter radikalnosti programa zlasti obeh največjih kmečkih uporov 1515 in 1572/73, ki je v ostrem nasprotju z družbenimi nazori in te-

danjimi političnimi težnjami temeljne smeri reformacije v slovenskih deželah.

Prelom v smeri raziskovanja je pomenila v resnici moja disertacija, posvečena »slovenskemu« kmečkemu uporu 1515 (tako ga imenujejo že tedanji viri; Boj za staro pravdo, 1944), v kateri sta bila že jasno izražena drugačna teza in program dela: »Kmečki upori niso le osamljeni dogodki v kmečkem življenju, marveč izraz splošnega družbenega in gospodarskega položaja in razvoja kmečkega stanu na Slovenskem, najožje povezani z njima in le v zvezi z njima razumljivi. Marsikaterega vprašanja glede položaja srednjeveškega kmeta sicer najbrže ne bo nikoli mogoče rešiti (mnóžina pridelkov, odstotek dajatev, obseg zadolžitve, vprašanje trga). Pa tudi sicer bo mogla popolno rešitev nakazanega problema podati šele celotna zgodovina slovenskega kmeta v poznem srednjem veku in v začetku novega veka, ta pa bo zahtevala še mnogo zamudnega dela«. Po skoraj dveh desetletjih obravnavanja teh vprašanj v manjših in časovno omejenih razpravah sem skušal zgornjo tezo pokazati in dokazati — kolikor to dopuščajo že znani viri — v knjigi, ki je posvečena celotnemu vprašanju »kmečkih uporov na Slovenskem« v fevdalni dobi do 1848 (1962). V Zgodovini slovenskega naroda (3—5, 1956—1961) in v drugi knjigi Zgodovine narodov Jugoslavije (1959) je dopolnjena teza o notranji sklenjenosti kmečkih uporov (posebej v njihovi klasični dobi v 15. in 16. stol.) še z drugo, da sta namreč vsaj v dobi velikih kmečkih uporov — in enako v revolucijskem letu 1848/49, v manjši meri pa v 17. in 18. stol. — prav v kmečkih uporih izražena družbena borba in kmečki odpor zoper fevdalne omejitve tako v gospodarstvu kot v družbenem pogledu tedanji temeljni zgodovinski proces, ki je v marsičem odločal o vseh drugih zgodovinskih procesih »kratkotrajnejšega« značaja in o zgodovinskih »dogodkih« (po Braudelovi zgodovinski terminologiji), ne le o reformaciji, marveč tudi o priklonitvi plemstva pod oblast deželnega kneza v 17. stoletju ter celo o meri, v kateri kljub politični zmagi reakcije ni bilo mogoče umakniti zmage revolucije 1848, izražene z odpravo fevdalnega režima zemljiškega gospostva, ki je bila za »revolucijo« vendar najbistvenejši del. V obliki teze v zvezi z analizo celotne slovenske zgodovine so bili poleg tega kmečki upori postavljeni že 1945 (Slovenski zbornik 1945) in vnovič ob petindvajseti obletnici Osvobodilne fronte (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1966) kot prva korenina revolucionarne misli in gibanja, ki se je končalo med drugo svetovno vojno z narodno osvobodilnim gibanjem in socialistično revolucijo, hkrati pa kot edino gibanje, ki ga je mogoče skoraj v vseh pogledih

vzparejati z narodnoosvobodilnim bojem, širino udeležbe slovenskega ljudstva v njej in tveganjem, zvezanim s tem za vsakega posameznika, ki se je odločil za boj za socialno svobodo.

Navedene teze so dopolnjevale in dograjevale razprave, ki so jih posvečali naši zgodovinarji v zadnjih desetletjih gospodarskemu in družbenemu razvoju na Slovenskem med 14. in 17. stoletjem. Ferdo Gestrin je pokazal v svojih obravnavah družbene podlage reformacije ter v številnih delih o neagrarnem gospodarstvu, posebej o trgovini na dolge razdalje, Josip Žontar pa v podrobnem obravnavanju podeželske trgovine v 16. stol. in borb za njeno pravno omejitev in ureditev, kako so v gospodarskem pogledu naraščali vplivi, ki so bili izvzeti iz vplivov zemljiških gospodov in slabili moč graščine. Pavle Blaznik je pokazal na primeru loškega gospostva prav v 16. stoletju velik skok kajžarjev (razmerje med gruntarji in kajžarji 1501 12:1, 1590 pa 3:2), torej sloja, ki je s svojim preživljanjem navezan v dobršni meri na zaslužek iz neagrarne dejavnosti. Sergij Vilfan je prispeval k družbenemu ozadju velikih kmečkih uporov morda najpomembnejše spoznanje, namreč da je oblast zemljiškega gospostva nad podložniki močno oslabela, kar se izraža v samovoljnem odhajanju kmečkih sinov s področja zemljiškega gospostva ter v možnosti odkupa izpod oblasti zemljiškega gospostva (»svobodniki«); moč graščine se je obnovila šele po njeni zvezi z okrepljeno oblastjo deželnega kneza v 17. stol. Končno so različni zgodovinarji podrobneje preučevali tudi posamezne kmečke upore (Blaznik, Vilfan, Jože Šorn, Jože Žontar), posebej pa je treba poudariti, da se je razširilo delo te vrste tudi v proučevanju hrvatskoslovenskega upora, kjer so se pokazale podobne širše poteze ozadja upiranja hrvatskih kmetov, kot so se kazale že v naštetih slovenskih delih (npr. Rudolf Bičanić, Nada Klaić, zlasti pa Julijan Bromlej in Josip Adamček). Že sredi tega preiskovanja je Sperans-Kardelj v drugi izdaji (1957, 3. izd. 1970) Razvoja slovenskega narodnega vprašanja v smislu novih raziskav bistveno razširil in tudi spremenil stališča o mestu kmečkih uporov in oblikovanju slovenskega naroda. Končno je prav letos prvi del Gospodarske in družbene zgodovine Slovencev (Zgodovina agrarnih panog, Prvi zvezek: Agrarno gospodarstvo) vnovič v marsičem razjasnil procese, ki stoje v ozadju uporov. Kratek očrt, v katerem bom skušal podati dognanja slovenskega zgodovinopisja o mestu kmečkih uporov v slovenski zgodovini, pa se opira delno tudi na že pripravljene rokopise za drugi zvezek tega kolektivnega dela, ki bo posvečen družbenim razmerjem v agrarni proizvodnji.

II.

Angleški historik Lovett Edwards je sklenil kratko označbo slovenske zgodovine (1954) z besedami: »Resnično, najbolj čudovito pri Slovencih je, da obstoje kot narod po tolikih stoletjih tuje oblasti«, to je po izgubi politične svobode (Karantanija 745 oz. 820 z odpravo domačih knezov, 874 s propadom Kocljeve Spodnje Panonije) in po uveljavljenju frankovsko-nemške oblike fevdalnega reda (od 9. do 11. stol.), v čigar vladajočem plemiškem družbenem sloju je mogel slovenski del uveljaviti svoje težnje in tradicije le še do konca 9. stoletja, od okrog 1000 naprej nastajajoče deželno plemstvo pa ima kot družbeni sloj nemški oz. v delu Primorja tudi romanski značaj. Danes sicer vemo, da do 16. stoletja to ne izključuje pri plemstvu znanja slovenskega jezika (zaradi občevanja s podložniki) in da so v mestih, ki so nastajala na slovenskih tleh od okrog 1100 naprej, razen v primorskih mestih z močno romansko večino, med prebivalstvom številčno gotovo prevladovali Slovenci, nemška pa je bila povsod le mestna pisarna. Kljub temu pa to ne spremeni dejstva, da je od konca 11. stoletja naprej izrazito slovenski del prebivalstva v slovenskih deželah le vaško kmečko prebivalstvo, ki je bilo — posebej zaradi prevlade tujega jezika med plemstvom in v vseh odločujočih meščanskih krogih v 17. in 18. stoletju — pravo izhodišče izoblikovanja slovenskega naroda od srede 18. stoletja naprej.

Zato pomenijo kmečki upori konec 15. in v 16. stoletju v resnici eno izmed temeljnih prelomnic v slovenski zgodovini. Z njimi se je pojavilo slovensko ljudstvo po šestih stoletjih tihega življenja pod oblastjo deželnega plemstva prvič kot pomemben aktivni politični dejavnik na svojih tleh. Po dolgih stoletjih zatišja so se s svojimi upori vključili slovenski kmetje v zgodovinski razvoj obnem kot zatirani družbeni sloj in kot predstavniki slovenskega ljudstva, ki je odtlej naprej postajalo vse razločnejši usmerjevalec razvoja na teh tleh. Tako se kažejo veliki kmečki upori konec 15. in v 16. stoletju kot prvi korak do rezultata slovenskega nacionalnega prebujenja v 19. stoletju in narodno-osvobodilnega boja sredi našega stoletja. Prav ker je prvi korak v takšnih dolgih zgodovinskih procesih najbolj presenetljiv in nereditko tudi najtežji, se postavlja vprašanje poti, ki je pripeljala prav tedaj do tega izbruha silovitega podložniškega boja zoper fevdalni družbeni red.

Kolikor danes že moremo domnevati o kmečkem gospodarskem računu — razmerju donosa kmetije, bremen in stroškov za preživljanje (Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev I/1, 1970, 625—629) — se zdi, da

je bilo ob velikosti kmetij in tedanji agrarni tehniki poljskih pridelkov premalo za preživljanje; kmetje so si morali v veliki meri pomagati z živinorejo. Obojega pa je bilo dovolj le za oddajanje dajatev graščini do 1/3 pridelka ob odštetem semenu) in zelo skromno preživljanje, tako da so si kmetje vsaj od 13. stoletja naprej iskali zaslužek tudi zunaj zemljiškosposposkih razmerij, v podeželski trgovini. Izhodišče je bila naturalna menjava žita za sol v istrskih mestih, ki je v drugi polovici 15. stoletja dosegla letno v obe smeri skupno do 200.000 tovorov (okrog 34.000 ton). Na Kranjskem je bilo kmetom že konec 15. stoletja dovoljeno tudi v trgovini na večje razdalje izvažati kisl vina iz dežele na sever in uvažati boljša južna vina. Prav tako jim je bilo dovoljeno uvažati železo, svobodna je bila zanje trgovina s soljo in izvoz žita v Italijo, uvoz živine z vzhoda in njeno prodajanje. Tudi živino, platno, sir in mast, kar so sami pridelali, so smeli izvažati v Italijo. Po meščanskih pritožbah so v 16. stoletju tovorili nepretrgoma s 4000—6000 konji, trgovali s soljo in žitom na Kranjskem, Štajerskem, Slavoniji in drugod, pa tudi s suknom, žebli, železom, platnom, s krdeli ogrskih volov, s prašiči in drobnico. Na Koroškem so smeli kmetje kupovati v podeželju žito in ga voziti na trg v mesta in trge, pač pa so smeli gospodje svoj pridelek izvažati zunaj dežele, in v tej obliki se je vselej mogla skriti tudi kmečka trgovina, ki so jo opravljali podložniki hkrati s tisto za gospode. Štajerski kmetje so bili v tem pogledu precej bolj omejeni po svojih pravicah ali možnostih. Druga povezava z neagrarnim gospodarstvom je bilo delo (žganje oglja) in tovarništvo za potrebe fužin; ponekod pa se je začelo uveljavljati tudi založniško razmerje z velikimi trgovci, ki so organizirali podeželsko obrtno proizvodnjo (npr. v 17. stoletju platnarstvo na loškem ozemlju). Le s tem razvojem je mogoče razložiti sunkovit dvig kajžarskega prebivalstva v 16. stoletju. Vse to pa pomeni v gospodarstvu na vasi napredovanje tistih oblik, ki so bile zunaj graščinskih razmerij in so pospeševale težnje po osvoboditvi iz vezi graščinske oblasti.

Naj navedem Vilfanove rezultate o družbenih izrazih tega razvoja: »Zgodnji kapitalizem je načelno v bistvenih temeljih fevdalno družbo in deloval na osebni položaj (podložnikov) v smislu sprostitev. Fevdalna družba pa je imela še toliko moči, da je v reakciji proti temu uveljavljala tudi nasprotno tendenco, skušala oživiti stare plemiške privilegije in preprečevati prostost gibanja kmetov. Močnejše kot prej so se s pomočjo uporov in latentno upornostjo uveljavljali tudi kmetje kot aktivni razvojni faktor.

Glede na prevlado ene ali druge izmed obeh nasprotujočih si silnic razpada doba med 15. in 18. stoletjem v dve razdobji; razlika med njima se kaže v prostosti gibanja kmeta in njegovih potomcev kot glavnem merilu za omejitev prostosti. Proti koncu 15. stoletja je pod prvim navalom zgodnjega kapitalizma in njegove potrebe po prosti delovni sili nastopila neka nestalnost in negotovost v osebnem položaju, ki je trajala nekako do druge polovice 16. stoletja.

Gospodarske razmere so praktično nudile mnogo možnosti za premik podložnikov. Posebno tovarništvo je čedalje bolj odpiralo podložnikom in njihovim sinovom vrata v poslovno življenje in v svet, kamor ni segala moč njihovih zemljiških gospodov. Tudi kolikor so sinovi ostali v domačih krajih, so nekateri postali kajzarji ali gostači in jih zemljiški gospodje očetove domačije niso mogli pripraviti do tega, da bi služili njim. Kranjski stanovi so 1570 zahtevali, naj bi smel podložnikov sin stopiti v tuje službe samo tedaj, če njegov gospod ne bi imel sam potrebe po delovni sili. Iz tega izhaja, da so še tedaj podložniški sinovi dejansko odhajali, kamor so hoteli, da po odhodu gospodje niso imeli praktično nikakega vpliva nanje. (Podobni so podatki tudi glede Štajerske v istem obdobju).

Vsaj že v 15. stoletju so se kazale posledice dejstva, da na gorskih zemljiščih ni nastala osebna odvisnost njihovega hasnovalca. Podložnik, ki se je naselil na njih, je postal svoboden imetnik zemlje; zato so se začeli prebega na taka zemljišča množiti... Posebno v bližini beneške meje pa podložniku tudi ni bilo težko prestopiti na beneško stran, kjer so zaradi še trajajoče kolonizacije veljali razmeroma ugodni zajmi. Zato je osebna odvisnost med kmeti na habsburški strani meje praktično malo pomenila, kolikor se je pravno sploh še vzdrževala (iz rokopisa za 2. zvezek Gospodarske in družbene zgodovine Slovencev, Zgodovina agrarnih panog).

Gospodarski razvoj in njegovi družbeni izrazi so torej težili v družbeno osvoboditev kmečkega sloja. Vprašanje, zakaj so se začeli kmečki upori prav konec 15. stoletja, je razloženo delno že s tem, delno pa odgovarjajo nanj še drugi in drugačni premiki. Najkasneje v 15. stoletju je število odraslega moškega vaškega prebivalstva že preseglo število kmečkih gospodarstev. Gospodom se ni bilo treba več ozirati na kmeta (kot v prejšnjem obdobju kolonizacije, ko so morali vabiti kmete s posebnimi ugodnostmi), ker so imeli za izpraznjeno kmetijo takoj na razpolago nove obdelovalce. Nastanek sorazmerno enotnega podložniškega sloja (z izenačenjem dajatev in njihovih oblik) je do 15. stoletja razmerje med gospodi in podložniki zelo poeno-

stavil in posplošil, ker so odpadle družbene razlike med skupinami vaškega prebivalstva. Položaj kmetov pa se je prav tedaj občutno poslabšal tako zaradi turških vpadov in v 15. stoletju pogostnih bojov med fevdalci, posebej pa zaradi nastajanja nove državne in vojaške organizacije ter potreb obrambe zoper vnanje nevarnosti (turški vpadi, vojna z Ogri, v začetku 16. stoletja vojna z Benečani), zaradi česar se je graščinskim dajatvam pridružilo še breme deželnih davkov in občasno tudi vojaška dolžnost za del podložnikov pri deželni obrambi. Vse to je delovalo kot sprožilo in delno celo kot napotek za kmečko vojaško organizacijo pri velikih kmečkih uporih.

Od 1478 do začetka 18. stoletja se je zvrstilo pet velikih kmečkih uporov, ki naj jih — brez opisovanja njihovega poteka — označim le glede njihovih dimenzij: Koroški kmečki upor 1478 je zajel preko 2000 km² in je trajal pet mesecev, vendar upornost mimo odpovedi dajatev in prevzemanja oblasti v podeželju ni pripeljala do oboroženega obračuna s fevdalci. Slovenski kmečki upor 1515 je zajel preko 20.000 km² veliko ozemlje in menda ob višku v uporniških oddelkih do 80.000 upornikov; upor je trajal pet mesecev. Hrvaško-slovenski kmečki upor 1572/73 je zajel z glavnimi boji okrog 5000 km², z odmevi vred pa blizu 20.000 km²; v osrednjem delu upora se je udeležilo bojov okrog 12.000 upornikov, nekajkrat večje število pa so zajele priprave ali samostojne akcije, s katerimi so začeli kmetje na vzpodbudo izbruha upora; široki upor je trajal le dva tedna, predigra zanj in krajevno upiranje pa skoraj leto dni. Slovenski kmečki upor 1635 je zajel okrog 15.000 km² in je trajal dva meseca, podatka o številu upornikov nimamo. Tolminski kmečki upor 1713 je zajel okrog 2500 km² (720 kmečkih sosesk) in je trajal dva meseca. S temi upori bi v nekaterih pogledih mogli primerjati še uporniško gibanje 1848, ki je zajelo okrog 20.000 km² in je trajalo pet mesecev, vendar se je povzpelo do kmečkega oboroženega nastopa le v posameznih krajih. Poleg teh velikih uporov je znanih doslej do 1848 še preko 100 uporov srednjega obsega ali lokalnega značaja (v 14. stoletju 1, v 15. stoletju 16, v 16. stoletju 24, v 17. stoletju 45, v 18. stoletju 15 in v 19. stoletju 12). Tudi ta pogostnost upiranja kaže moč, s katero so ta gibanja zajela slovensko kmečko prebivalstvo.

Za presojo kmečkih uporov je posebno pomemben še razvoj uporniškega programa pri velikih uporih 15. in 16. stoletja, v katerem srečamo v resnici postopen dvig njihove družbene dozorelosti. Že načrti koroških upornikov 1478 pomenijo v svoji končni obliki obračun s fevdalno oblastjo nasploh. Uporniki so mesec dni po začetku upora od-

rekli pokorščino zemljiškim gospodom, pol-drug mesec za tem pa so ustvarili enotno uporniško organizacijo, z vodstvom, v katerem so bili predstavljeni po svojih zastopnikih uporniki iz vseh deželskih sodišč, ki so se pridružila upor. Kmečka zveza je združevala kmete, podeželske obrtnike in rudarje, zahtevala je pravico do odločanja o davkih in njihovem pobiranju, pravico do višjega in nižjega sodstva in do odločanja o tem, kateri duhovnik naj bo župnik v kakem kraju. Poleg tega je organizirala svojo vojsko. V upor 1515 se je že pred začetkom odprtega upora z orožjem pojavila zahteva, da mora odločati o deželnih davkih namesto deželnih stanov kmečka zveza. Organizacija je imela tokrat podoben ustroj, kot se je izoblikoval proti koncu koroškega upora 1478, le da ponekod (spet na Koroškem) z nekoliko bolj poudarjenim vojaškim značajem in s to razliko, da je imela vsaka dežela svoje vodstvo upora. Obračun s fevdalno gospodo pa je prišel sedaj že nekaj mesecev po začetku upora (maja in junija) do bistveno močnejšega in kakovostno višjega izraza: uporniki so na ozemlju, ki ga je zajel upor, uničevali graščine, prevzemali »cesarske pravice, mitnice, carine, duhovska in svetna sodišča« (zadnje pomeni sodišča v rokah cerkvenih in posvetnih fevdalcev), osvajali gradove v svojem in cesarskem imenu in gnali koroške deželne stanove vzdolž velikega dela dežele od Velikovca mimo Šentvida do Beljaka ter od tega mesta zahtevali izključitev stanov iz mesta, da bi jih mogli pregnati ali uničiti. Ostala pa je še vedno za fevdalne razmere značilna omejitev organizacije kmečke zveze na posamezne dežele. Upor leta 1573 zopet začenja že z načrtom, kakršnega so imeli uporniki 1515 šele ob koncu svojega upora, delno ga pa celo presega. Predvsem je tokrat odpadla omejitev uporniške organizacije ter vojaškega načrta po pokrajinah, zahteva po svobodnem trgovanju pa je bila, če že ne popolnoma nova, vsaj bistveno bolj jasno postavljena. Že od začetka so mislili kmetje na kmečko cesarsko namestništvo v Zagrebu, ki naj bi odločalo o davkih in skrbelo za njihovo pobiranje, prav tako tudi za obrambo zoper Turke. Zopet se pojavlja kmečka zahteva o odločanju o župnikih. Upor je združeval v svojih načrtih hrvaško ozemlje s slovenskimi pokrajinami »do morja«. Prav notranja povezanost pri postopnem notranjem razvoju uporniškega programa dovolj jasno dokazuje, da je živelo v 16. stoletju v slovenskih deželah precej trdno in samostojno izročilo kmečkih puntov in puntarskih namer, ki se je spreminjalo in dopolnjevalo predvsem pod težo udarcev in pritiskom teženj samega kmečkega življenja (poseg podložnikov v trgovino, neposredna pritegnitev podložnikov v vojsko,

težnja po družbeni osvoboditvi, ki jo je podpiral gospodarski razvoj), ne kaže pa v svojih programih od začetka (1478) naprej nobenih bistvenih vsebinskih vplivov, ki bi jih zanesla vanj druga sodobna gibanja (npr. protestantizem). Vsekakor pa ni slučajno, da nasprotniki kmečkega uporniškega gibanja (Vrančič, Trubar, freisinški škof Vid Adam) in uporniki sami (Šterc) povezujejo v širšo celoto skoraj vse upore, katerih vpliv je mogoče zaslediti v programu njihovega najvišjega vzpoda 1573.

Za presojo mesta kmečkih uporov v slovenski zgodovini velja pregledati še njihov »uspeh« in jih končno primerjati z najzrelejšim revolucionarnim gibanjem v slovenski zgodovini, z Osvobodilno fronto in narodno-osvobodilnim bojem. Neposrednega uspeha kmečki upori dolgo niso dosegli. Zmeraj so bili puntarji pobiti, upori zadušeni. Samo pri majhnih lokalnih uporih vidimo včasih tudi delne uspehe. Vendar je osvoboditev kmeta — najprej odprava osebne nesvobode (v reformnem obdobju 18. stol.) in nato zemljiška odveza (1848) — tako slovenskega kmeta kot tudi kmeta v drugih avstrijskih deželah v svojem bistvu pravzaprav uspeh tega velikega kmečkega uporništva, boja za družbeno in gospodarsko svobodo, ki se ga je po pričevanju virov slovenski kmet udeleževal bolj intenzivno kakor kmetje v drugih avstrijskih deželah. Prav te spremembe pa so bile pogoj za izoblikovanje drugih slovenskih družbenih slojev in s tem za dozorev slovenskega naroda.

Med vsemi širokimi ljudskimi gibanji v preteklosti, ki jih je mogoče pri Slovencih predstaviti kot historične predhodnike Osvobodilne fronte pri uresničevanju uporniške misli, je gotovo Osvobodilni fronti najbližje veliko revolucionarno gibanje slovenskih kmetov v 15. in 16. stoletju, čeprav je res, da je bil puntarski program omejen samo na gospodarska in družbena vprašanja. Na politična področja je segal le posredno z vprašanjem oblasti kmečke zveze v slovenskih pokrajinah, na nacionalna prav tako le posredno s konceptom o ustvaritvi posebne hrvatsko-slovenske politične enote. Ta je bila le izraz povezanosti teh dežel zaradi skupne obrambe zoper turško nevarnost in skupnega trgovanja, ki je seglo od Hrvatov do morja in naprej. Sicer pa se kažejo vzporednice z Osvobodilno fronto v celi vrsti potez. Tako glede obsega: dva največja upora (1515 in 1573) sta zajela dejansko skoraj vse slovensko ozemlje. Glede intenzivnosti gibanja je dovolj spomniti na število upornikov 1515 — do 80.000 na ozemlju, ki je tedaj šlo le okrog 500.000 prebivalcev. Glede organizacije »države v državi« (čeprav je prevzem oblasti v pogojih lokalne »samouprave« v fevdalni družbi pač lažji kot ob moderni državni organizaciji): kmečka

zveza je prevzemala vso oblast glede sodstva, pobiranja davkov itd., torej celo vrsto pravic, ki so pripadale državni organizaciji in ki jih je ta do upora tudi izvajala bodisi po svojih neposrednih zastopnikih bodisi po fevdalcih kot svojih posrednih predstavnikih. Končno so bili glede revolucionarnosti kmečki upori edino širše gibanje v naši preteklosti, ki je šlo v revolucionarni zavzetosti tako daleč kot

Osvobodilna fronta, namreč, da so bili kmečki uporniki pripravljeni žrtvovati za tisto, kar so hoteli osvojiti, tudi glavo in življenje.

Prav to vzporejanje nemara najjasneje pokaže, kako blizu sta si v marsičem prvi in zadnji korak v boju za zagotovitev življenja slovenskega naroda, vseskozi zvezanem ne le z revolucionarno mislijo, marveč tudi z bojem za njeno uresničenje.

